
KRITIKAI SZEMLE

K Ö N Y V E K

IGÉNYES KÖNYV IRODALOMTUDATRÓL, KÖZÖSSÉGTUDATRÓL

Fried István: *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban*. Magvető, Budapest, 1989

Fried István az általa kiválóan ismert, régóta tanulmányozott, számára otthonos területeket és korszakokat járja be ebben a könyvében: zömmel a tizenkilencedik század irodalmának (irodalmainak) alkotói, jelenségei, műfajai, témái, illetve azok kapcsolattörténeti és komparatiztikai vonatkozású problémái teszik a könyv anyagát, a huszadik század irodalmából pedig Ivo Andrić, Miroslav Krleža, illetve Ady, Babits, József Attila – érdeklődésének már korábban is gyakori tárgyai. E legújabb, 1989-ben megjelent kötetében azonban mintha az eddigieknél tágabb teret és nagyobb figyelmet szentelt volna az összehasonlító irodalomkutatás elvi-elméleti kérdéseinek, ami föltehetőleg egyetemi oktatótevékenysége iránti kötelezettségeinek a nyoma. A tanulmánygyűjteményt záró Tájékoztató is utal erre. A huszonnégy írásból álló sorozatot három 1983. évi keltezésű egyetemi előadás, illetve ezek egy-egy részlete vezeti be, valamint egy ezekkel egyidőben készült s velük összefüggő tanulmány a művelődési kapcsolatok korszakolásáról. Ezek együtt alkotják a könyv első blokkját, amely már ambiciózus címmel is jelzi kritikai attitűdjét, s azt, hogy már itt, a bevezető részben rögzíteni akarja útjelző tábláit: *Összehasonlítás: tévelygés és útkeresés*. Tanulmányainak következő két tömbje a konkrét írói egyéniségekre, egyedi művekre s komparatiztikai szempontból értékelhető jelenségekre lebontott megfigyeléseit tartalmazza magyar, horvát, lengyel, szerb, cseh, szlovén, orosz, illetve kelet-közép-európai háttérrel. Írásainak negyedik csoportjában (Feladatok, áttekintések, összefoglalások) ismét az összehasonlítás elméleti problémái felé fordul, de inkább a szlavisztika felől közeledik feljűk. E rövid leírás is sejteti, hogy érdeklődésünket leginkább az egyetemi előadásokat tartalmazó első kérdéskör kelti fel, annál is inkább, mert benne olyan szövegek kaptak helyet, amelyek a jugoszláviai magyar irodalommal, azon belül pedig a hazai magyar komparatisták tevékenységével kapcsolatos észrevételeit foglalják magukban.

Előljáróban szólnunk még egy általános megfigyelésünkről is. Talán a közölt szövegek rendeltetése (a Katedra szempontjai) ad magyarázatot Fried István írásainak némi stílusbeli módosulásaira is a korábbiakhoz viszonyítva. Míg ugyanis régebbi munkáiban a jó értelemben vett alkalmoszerűség: egy-egy irodalmi évforduló, centenáris ünnepség, tematikai értekezlet az oldottabb, olykor a tudományos publicisztika felé hajló stílusnemek és szövegformálásnak kedvezett, ezeknek a dolgotoknak a hangneme visszafo-

gottabb, tartózkodóbb, érvelőbb, azt is mondhatnánk: gondolatilag kimunkáltabb és igényesebb. Ez persze korántsem jelenti, hogy amazok kevésbé „szakszerűek”, vagy hogy ez utóbbiakra a kimért, pedánsan értekező modor lenne a jellemző. Sőt: több tanulmányáról úgy véljük, hogy éppen az erősebben megvilágított gondolati háttérnek köszönhető a tárgy plasztikusabb megjelenítése, érzékletesebb bemutatása. Ugyancsak jólesően írhatjuk, hogy a széles körű elméleti tájékozódás és a gondolati megalapozás azoknak a jeleknek örvendetes sokasodására, hogy a diszciplína mindinkább önállóodik, megszabadul a „szolgálattól”, az alárendeltségtől, a függőségtől. Mindenesetre megnyugtató, hogy egyetemi tanszékről már hat évvel ezelőtt is nevükön lehetett nevezni azokat a főként ideológiai természetű akadályokat s egyéb kényszertényezőket, amelyek útjában álltak e folyamatoknak. Szerzőnk maga is köt egy csokorra valót belőlük: „Nemzet, nép, állam, nemzeti történelem, nemzeti irodalom, nemzeti művelődés, középkori állam, honfoglalás, széttelepülés, nyelvrokonság, folytonosság, írók, tudósok, művészek »nemzeti« hovatartozása: íme egy csokor a fogalmakból, amelyek »mifelénk« magyarok, szlovákok, horvátok, szerbek, lengyelek, ukránok, csehek, szlovének, bolgárok között, sohasem pusztán fogalmak, hanem a »nemzeti nagylét« dokumentumai, igazolásai, egymástól visszahódítandó »legendás« értékei, legigazabbnak vélt tulajdonai. Még ma is.” – Nyilvánvaló, hogy ezek egyikének a számbevétele sem fölösleges vagy éppen káros, míg nem tör egyeduralomra, míg nem követel kizárólagosságot magának. Tehát addig a pontig, míg tudományszakunknak nem *célja*, hanem csak egyik lehetséges megközelítési és értelmezési *módszere*. Mert valóban aligha képzelhető el olyan irodalom, amelynek a vizsgálatából egyszerűen kirekeszthetnénk a nyelv, a történelem, a folytonosság stb. szempontjait, illetve ha azokat nem ismerünk el irodalomalkotó tényezőknek. Voltak (vannak) ugyan bizonyos helyzetek és korszakok az emberiség történetében, amelyekben úgyszólván etikai parancs és fennkölt humánus cél (s éppen ezért legtöbbször csak vágykép) az „embernek mint embernek az irodalma”, a nagybetűs „tiszta” Irodalom, amely nem a fönti efemer és másodlagos tényezők függvénye. Csak hát az ilyen vegytiszta szellemi képződménnyel, az irodalmi tudatforma e desztillátumával jobbadán csak mint elméleti lehetőséggel számolunk. Hugo Dyserinck aacheni professzor könyvének tétéleiről szólva szerzőnk maga is majdnem képzeltésnek minősíti az ilyen irodalom vízióját: „... nem hisszük, hogy egy adott irodalom *kül- ső* (tehát nem irodalmi) és *belső* (tehát par excellence irodalmi, szorosabb értelemben vett esztétikai és poétikai) összefüggéseit, vonatkozásrendszerét számításán kívül lehetne hagyni.”

Dyserinck műve alkalmat nyújt Friednek ahhoz is, hogy kifejtse véleményét általa döntő fontosságúnak tartott két komparatistikai tényezőről a nemzeti irodalmak életfeltételeivel összefüggésben, azoknak sajátos viszonyok közötti fejlődéslehetőségeiről: 1. az azonos államhatárok közötti különböző nyelvű nemzeti irodalmak együttélésének az esete és 2. a nem azonos államhatárok között fejlődő, de azonos nyelvű és hagyományvilágú (valamikor egységes) irodalmak közösségének a problémája.

Az említett irodalom tanulmányozásával összefüggésben szerzőnk nem csupán a *hogyan* kérdését veti fel, számálat mindez tehát nem kizárólag a metodológiának, az irodalomértelmezés és -vizsgálat technológiájának, az eljárás alkalmazásának a problémája, hanem az irodalmi tudat, a szemlélet, a koncepció ügye, így szükségszerűen túl is lép az

irodalom elvileg megvont határain. Kitűnik ez a megítélésünk szerint legnyugtalanítóbb gondolatokat fölvető tanulmányából is, amely *A nemzeti irodalom – mint komparatiztikai probléma* címen a fenti két pontba foglalt problémakört tárgyalja. Annál inkább is fölkelte érdeklődésünket ez a tanulmány, mert közvetlen utalások vannak benne a jugoszláviai magyar irodalomra, pontosabban mondva a vele foglalkozó elméleti-történeti munkákra. Friedet itt is a Dyserinck-féle tételek foglalkoztatják, mindenekelőtt a német író *Einzelliteratur* terminusa, ami a fogalmat nem eléggé pontosan fedő magyar kifejezéssel élve *különálló, nem szorosan hozzátartozó, járulékos, másodlagos* stb. irodalomnak felel meg. Valójában a kisebbségi irodalmakról, azok hovatartozásáról van itt szó. Hogy ne légüres térben mozogjunk, idéznünk kell egy szövegrészletet Fried gondolatmenetéből: „...Hogy (...) a magyar irodalom, azaz a nemzeti irodalom nem azonos a magyarországi irodalommal, pontosabban szólva a magyarországi magyar irodalommal, az egyre kevésbé a vita tárgya. Más kérdés a magyar irodalmi tudaté. Máshonnan közelítve meg a kérdést: beszélhetünk-e jugoszláv irodalomról? Vagy csupán Jugoszlávia népeinek irodalmáról? Vagy csupán (?) jugoszláv irodalmi tudatról? Miféle a viszony a ma is soknemzetiségű Jugoszlávia különböző nyelvű irodalmi között? Jugoszlávia irodalmi élete egyben azt jelenti, hogy a Vajdaság magyar, szlovák, ruszin vagy román irodalma szerves része egy átfogó, általános irodalmi (vagy kulturális) képződménynek? Ehhez a példához szükséges hozzátennünk a Vajdaság magyar irodalomkutatóinak majdnem általánossá lett, Bori Imre által irodalomtörténetben, antológiákban és tanulmányokban, vitáikokban megfogalmazott álláspontját; a jugoszláviai magyar irodalomnak jól láthatók a körvonalai, megvannak egyedi sajátosságai, jogosult külön irodalomtörténetre, nagyjából 1919 óta, de ennek a külön életnek föllelhetők az előzményei az évszázadok regionális (bár nem mindig pusztán helyi jelentőségű) irodalmi termésében.”

A jugoszláviai magyar irodalom hovatartozását és felségterületeinek kiterjedését érintő munkákban valóban világosan jut kifejezésre a másféleség, a sajátosságok tudatosításának a szándéka, de inkább a *lehetőség*, az *indokoltság* és a *szükségesség*, mintsem a *jogosultság* felől közelítik meg a kérdést. A külön irodalomtörténetre való „jogosultsága” s fokának-mértékének a megítélése azonban már sokkal összetettebb kérdés, s nem lehet pusztán vélekedés dolga. Ez már önmagában is irodalomtörténeti kérdés, ezért alapos szövegvizsgálatot kíván: az ismertenek és publikáltakon kívül fel kell kutatni s szembesíteni kell minden olyan megnyilatkozást, amely e kérdésben figyelembe jöhet, elvi mozzanatokat tartalmaz. Csak ezt követően lehet arról beszélni, mennyire általános vagy „majdnem” általános ez az álláspont Vajdaság magyar irodalomkutatóinak a munkáiban; vannak-e másféle koncepciók s milyen háttérrel; esetleg olyanok, amelyek árnyaltabban, differenciáltabban, a szubtilis témához jobban alkalmazkodó hangsúlyokkal közelítik meg ezt a kérdést. Nem hagyva persze figyelmen kívül e nyilatkozatok időpontját, az „Időfaktort” sem, mint olyan komponenst, amely a Dyserinck-féle gondolatkörben a nem „par excellence irodalmi, szorosabb értelemben vett esztétikai és poétikai” vonatkozásrendszer eleme, tehát a „külső” tényezők közé tartozik. Egyébként úgy véljük, hogy az itt említett fölfogás még magánál Bori Imrénéél sem valamilyen zárt, belterjes szellemi tenészetre utal, s nem is ennyire expliciten nyer megfogalmazást. A történelmi különfejlődés ténye irodalomformáló komponensként nála is csak az 1919 utáni

időben jut nagyobb szerephez, s hogy egyáltalán, annak az oka megint csak nem a szubjektív tudati szférában keresendő.

Messzemenően egyetértünk Fried Istvánnal, amikor azt írja, hogy „Az már aztán az abszurditás határát súrolja, hogy az 1919 után kialakult politikai-államjogi helyzethez idomítják mások a jelenkor irodalmi vagy irodalomtörténeti tudatát.” Magunk már jó tíz évvel szerzőnk szóban forgó tanulmánya előtt felhívtuk a figyelmet e téves szemléletre: „... pusztán módszertanilag sem fogadható el az autogenezis fenti elmélete, mert, mint kitűnik, az irodalomteremtés társadalmi, közösséglélektani, gazdasági, történelmi, állami, tudati stb. összetevői közül csak egyet emel ki, s ezt az egyet teszi meg egy szellemiség rendező elvének: az államit, azt sugalmazván, hogy ez az addig soha-sem-volt új irodalom egyedül az új államnak köszönheti létezését, tehát azt, hogy állam és irodalom kauzális kapcsolatú fogalompár.” (1973) Szerzőnk jogos kifogása a kisebbségi irodalom politikai-államjogi fogantatásának elmélete ellen azonban nem kívánt közelségbe került (mindössze egyetlen írásjel választja el tőle) a különlet rémét földéző gondolat-sorral, s arra következően olyan eszmetársításra csábítja az olvasót, hogy ezért a hamis tudatért is amaz (a Vajdaság magyar irodalomkutatóinak „majdnem általános” álláspontja) a felelős, a külön irodalomtörténet jogosultságára hivatkozóké. Legyen szabad azonban e sorok írójának ezúttal is az árnyaltabb fogalmazás szükségére emlékeztetni. Amikor (nem kevesen) írásbeli műveltségünk, irodalmunk, teljes kultúránk történelmi megközelítésének az elvét valljuk és vállaljuk bizonyos formális-esztétikai vagy ideológiai interpretációkkal szemben, akkor voltaképpen irodalmi (kulturális) tudatvilágunk e ferdeségeinek és hiányainak a kiküszöbölésére törekszünk. Meggyőződésünk ugyanis, hogy csak a történelem masszív tényeire alapozva lehetséges eltávoztatni azokat a veszedelmeket, amelyek az ideológiai kisajátítás, a politikai alárendelés s minden egyéb eszmei kiszolgáltatottság felől leselkednek egy kultúrára.

Mindnyájunk mesterétől, Horváth Jánostól tanultuk, hogy az irodalomtörténet „az irodalmi tudat genetikus önismeretének tudományos szerve”. Ha mármost egyetértünk Fried István fönti megállapításával, hogy „a nemzeti irodalom nem azonos a magyarországi irodalommal, pontosabban a magyarországi magyar irodalommal”, akkor föltételezhető, hogy e nemzetivel nem identikus magyar irodalmak tudata sem mindenkben azonos vele. A nemzetiségi irodalomtörténet „jogosultságát” tehát az a törekvés legalizálja (menti? indokolja? tolerálja?), hogy megfogalmazza a maga létének a tapasztalatait, önmagáról alkotott képzetait, a maga lelki formáját, ismereteit, közösségtudatát, ami szükségszerűen megfelel majd a „genetikus önismeret” követelményeinek is, hisz mint történelmi diszciplínának tartalmaznia kell önmeghatározásának nélkülözhetetlen elemeit is: az eredet, a származás, a keletkezés, az öröklés, a kifejlés mozzanatait, amelyek folytán a nemzeti irodalom organikus részének kell minősítenünk. Fried könyve azzal nyugtat meg, hogy tudós alapossággal vizsgálja és mérlegeli a nemzeti és a kisebbségi irodalmak egymáshoz tartozásának a tényezőit, rámutatván a történeti dimenziók, de mindenekelőtt az irodalmi nyelv megőrző szerepére, a nemzetiségi (kisebbségi) irodalom történése viszont intenzívebben éli meg a „különösség” kategóriájába tartozó elemeket, mert számára nemcsak „térkép e táj”, a kisebbségi irodalom pedig nemcsak elméleti tanulmányainak a tárgya, hanem a sorsa is.